

UOT 94(479.24); UOT 94(3)

AKİF MƏMMƏDLİ

AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin Tarix və epigrafiya
şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

HƏSƏN HƏSƏNOV

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ ŞUMERİN TARİXİ ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/113/11-17>

Məqalədə Şumer sivilizasiyası ilə Azərbaycan tarixi, dili və mədəniyyəti arasında mümkün əlaqələr kompleks şəkildə araşdırılır. Müəlliflər Şumerlərin bəşər tarixində ilk əkinçilik, yazı, mədəni həyat və dastan ənənələrinin yaradıcıları olduğunu vurğulayaraq, bu sivilizasiyanın yalnız bir xalqa deyil, ümumbəşəri irsə məxsus olduğunu əsaslandırır. Tədqiqatda “Şumer”, “Gilqamış”, “Subar”, “gen/genezis” kimi açar anlayışlar dilçilik, toponimika, mifologiya və tarixi köçlər kontekstində təhlil edilir, Şumer dilinin aqqlütinativ xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dili ilə oxşarlıqları göstərilir. Məqalədə Şumerlərin Mesopotamiyaya gəlmə yolları, Qobustan qayaüstü təsvirləri, Kərimli kurqanı materialları və Ay kultu kimi arxeoloji-mifoloji paralellər əsasında Xəzər hövzəsi və Azərbaycan ərazisinin bu sivilizasiya ilə əlaqələri təhlil olunur. Müəlliflər həmçinin Subarların böyük miqrasiyalarda rolu, Şumer mədəniyyətinin Altay və Himalay istiqamətində yayılması ehtimalları üzərində dayanır. Nəticə etibarilə, Şumer irsinin Azərbaycan tarixində izlərinin olduğu fikri irəli sürülür və bu sahədə çoxşaxəli, kollektiv elmi tədqiqatların aparılmasının zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Şumer, Azərbaycan, Gilqamış dastanı, Subarlar, aqqlütinativ dillər, Mesopotamiya, Kərimli kurqanı, Ay kultu.

Giriş. Nə bir olan Allaha şərik ol, nə də allahsızlığa. Yerdə qalan hər nə varsa hamısını bölüşmək olar. İşildayan həqiqətlərə, doğru tarixdə ilk əkinçilik, ilk mədəniyyət, ilk yazı və ilk dastan yaradan Şumerlər idi. Kiçik görünən, lakin mahiyyət etibarilə günümüzdə qədər bəşəriyyəti düşündürən Şumerlərə həsr olunmuş bu məqaləyə məşhur alman filosofu Hegelin bir ifadəsi ilə başlamaq istəyirəm: “*Həmişəyaşar və əbədi görünən uca dağların səhər açılıb axşam da solan güllərdən üstünlüyü nədədir?*”. Bu məqalə də daxil olmaqla nə vaxtsa sübut edilsə ki, indiyədək ölü hesab edilən Şumerlərin dili Azərbaycan ləhcəsində aydınlaşır “dirilir” - bu fakt bizim digər xalqlardan heç bir üstünlüyümüzdə əsas vermir.

Bugünkü günümüzdə az və ya çox dərəcədə güc sahibi olan xalqlar, dövlətlər Şumer sivilizasiyasına sahiblənməyə çalışırlar. Düşündüyüm odur ki, Şumer mədəniyyəti o qədər böyük və möhtəşəmdir ki, dünyada yaşayan hər bir xalqın, hər bir millətin bu sivilizasiyada öz payı və yeri vardır. İndiyənə kimi gəlmiş – keçmiş canlı varlıqların ən böyüyü mavi balina ömrünü başa vurduqdan sonra okeanın dibinə enir, əvvəlcə akulalar getdikcə isə balaca balıq və qurdlar üçün uzun müddət qida mənbəyi olur, axıra qalan sümükləri isə daş – qaya çevrilir, özünü bütün orqanları ilə birlikdə okean sularına bəxş edir. Şumerlər sivilizasiyası da eyni aqibəti yaşayıb, dövrünü başa vurmuş bu sivilizasiyanın qalıqları üzərində neçə-neçə ölkələrin və xalqların mədəniyyətləri intişar tapmışdır.

Tarixin bir çox mərhələlərində öz sözünü demiş Azərbaycan xalqı olaraq bu istiqamətdə üzərimizə düşən işləri görməli, elmi tədqiqatları daha dərindən aparmalıyıq. Hətta bir sıra dövlətlərdə bu sivilizasiya ilə bağlı böyük elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu sivilizasiya ilə əlaqədar bizim əsas vəzifəmiz münasib elmi sahələrin koordinasiyasını təşkil edərək, səbrlə düşüncə ilə doğru bildiyimiz səmtdə fəaliyyət göstərməkdir. Dəqiqini Allah bilir!

Şumerlərdən Himalaya, Subarlardan Sibirə tarixin böyük köçü. Elə araşdırmanın əvvəlində bu qədim mədəniyyətin (e.ə.V minillik – e.ə.II minilliyin əvvəllərinə kimi) aşkar olunmasında Avropa, yəhudi, türk araşdırmaçıların – Roulson, Hinks, Oppert, Baur, Kramer [3], Müəzzəz İlmiyə Çığın

[2] zəhmətləri əvəzsizdir. Bu tədqiqatçılar fars, elam, babil mixi yazılarını deşifrə etməklə Şumerlərin öyrənilməsi üçün böyük xidmət göstərmişlər.

Tibbdə “kök” hüceyrələr, dəqiq elmlərdə maddələrin nüvəsi, dilçilikdə və tarixdə isə “açar” sözlər deyilən ifadələr var. Hər hansı tarixi prosesin və hadisənin adı onun mahiyyətinin nüvəsini təşkil edir və açar rolunu oynayır. Məsələn “40 il qul kimi yaşamaqdansa bir gün azad yaşamaq” – göründüyü kimi buradakı Hürri sözü möhtəşəm hürremilər hərəkatının mahiyyətini bir azadlıq hərəkatı kimi açaraq tam ortaya qoyur. Almaniyada protestanizm, Çində “Tiryək” müharibələri və s. kimi misallar gətirmək olar ki, bu başlıqlar tarixi proseslərin mənasını xeyli dərəcədə aydınlaşdırır.

Adlarını yazının əvvəlində çəkdiyimiz həm Avropa alimləri, daha sonra Rusiyada fəaliyyət göstərən İ.Dyakonov kimi mütəxəssislər də Şumerlər ifadəsinin deşifrə olunmasına dəfələrlə cəhd göstərsələr də, heç bir uğura nail ola bilmədiklərindən Şumer dilini “ölü” dil hesab edərək bir kənara qoymuşlar [7, s.193-194]. Bu yöndə nisbətən uğurlu addımı qazax alimi Oljas Suleymanov atmışdır. Belə ki, o məşhur “Az-i-ya” əsərində Şumer sözünə verdiyi izah bu formada – o bu ifadəni su və yer sözünün birləşməsi kimi izah edir [6, s.245]. Lakin göründüyü və eşidildiyi kimi Şumer ifadəsi ilə suyer sözü həm orfoqrafik, həm də fonetik olaraq bir-birindən çox fərqlənir. Yəni O.Süleymanovun Şumer ifadəsinə bu yanaşması da onu tam açmır, həll etmir və çevrə qapanmır.

Bu sivilizasiyaya aid olan açar sözlərdən mən yalnız 4 ifadə üzərində, xüsusən də Şumerlər termini ətrafında tədqiqat aparmağa çalışacağam.

1. ŞUMER və ya Şumerlər.

2. Gilqamış dastanı.

3. Subarlar.

4. Gen və Genezis

I. İndi isə bu dörd ifadədən ən ümdə hesab edilən Şumer və ya Şumerlərin deşifrəsini verib, sonra isə izah etməyə cəhd edək. Həm forma, həm məna, həm də toponimik baxımdan şərh edək.

a) Şumlanmış yerlər, Şum yerləri, Şumerlər.

b) Şum edən ərlər (erlər) Şumərlər və ya Şumerlər.

Tədqiqatçılar daha çox Şumer deyil, Şumerlər ifadəsinə üstünlük verirlər. Bizdə A bəndinə üstünlük verək (Lakin məncə hər iki variantda mahiyyət eynidir). A bəndinə önəm verilsə belə bir forma yaranır. Şum və yer sözünün birləşməsi halında Y hərfi ixtisara düşməlidir. Çünki iki sözün birləşməsi zamanı samitlər üz-üzə gələrsə onda dodaqlanmayan samitin öz yerini dodaqlanan samitə güzəştə getməsi qrammatikanın qanunauyğun halıdır.

Bu gün də Azərbaycan kəndlisi alatorandan durub torpaq sahəsinə, Şum yerlərinə gedir torpağı becərmək üçün. Buradan isə B variantı üçün də cığır açılır-şumla məşğul olan insanlara Şumərlər və ya Şumerlər deyilə bilirdi. Ancaq mən də o versiya ilə razıyam ki, həmin ərazilər şumyerləridir, Şumerlərdi, yəni toponimdir, coğrafi addır.

Bu sözün izahı zamanı bizim bəxtimiz yalnız onda gətirib ki, Şumerlərlə məşğul olan bütün tədqiqatçılar bir məsələdə bütünlüklə həmrəydilər - tarixdə ilk mədəni həyatın bel sütunu olan əkinçilik Şumerlərlə bağlıdır.

Noy Samuel Kramer isə deyir ki, insanlıq, mədəniyyət tarixi Şumerlərlə başlar [3, s.3].

II. İkinci əsas açar söz hesab edilən Gilqamış terminini İkiçayarası vadisinin təbii-coğrafi panoraması ilə birlikdə təhlil etməyə çalışaq.

Tanrının peyğəmbərləri - Musaya Tövrətin kimsənin qalxa bilməyəcəyi Tur dağının zirvəsində, İsayə İncilin insanlığın dirilməyə möhtac olduğu çökmüş bir mühitdə Məhəmmədə Quranın bir dolça suya həsrət qalan qumlu səhralarda vəhy olunması hansı səbəbdən idisə - əkinçilik üçün əlverişli yerlərin bol olduğu halda, bir yanı bataqlıq olan Mesopotamiyada Şumerlərin ilk əkinçiliyə başlaması da eyni səbəbdən idi. Düşünürəm ki, bataqlığa yaxın ərazilərin seçilməsini sanki Tanrı özü diqtə etmiş və bu seçim özündə bir neçə vacib şərti birləşdirirdi.

1. İnsanların mədəni həyata başlamalarının ən vacib şərti əkinçilik idi, çünki əkin sahələri ilbo-yu əkinə qulluq və onu qorumaq tələb edirdi. Dədə Qorqudda bu yanaşma daha lakonik halda ifadə edilib - əgər torpağı qorumursansa əkməyə, əkmirsənsə də qorumağa dəyməz. Belə olan halda insanlar oturaq həyata keçib kiçik də olsa evlər, daxmalar qurmalı idilər. Bu üçün tələb olunan material gildən olan kərpic və qamış idi, bu materiallar üçü də ən münasib məkan bataqlıqdır.

2. Oturaq həyat üçün tələb olunan ikinci şərt yazının bir sistem halına gətirilməsi və tədrisin mütəmadi təşkili idi, yəni dəftər kağız əvəzinə yaş gil tabletlərdən, qələm əvəzinə isə çəpinə kəsilmiş qamış çubuqlardan istifadə olunması idi.

3. Nəhayət bataqlığa yaxın ərazinin seçilməsinin üçüncü şərti əvvəlki iki material səbəbdən fərqli olaraq metafizik bir anlam daşıyırdı. Yəni uca yaradan insanın nə torpaq, nə də sudan deyil, onların hər ikisinin qarışığı olan palçıqdan yaratdığına işarət verirdi.

İnsan bu dünyanı tərk edib dəfn olunarkən torpaq üzərinə su tökülməsi ritualı da həmin inanc-ların bir simvolikasıdır.

II. Gilqamış tarixin ilk dastanı hesab olunur, çünki belədir ki, gil tabletlər mismar ilə yazı-lan mətnlərdən fərqlidir. Mixi yazılarında ucu itilənmiş çubuqlardan və ya iti daş parçalarından istifa-də olunurdu. Gil yazıda isə bunlar, yəni mixi gil tabletlər üzərində idioqram ifadələri yazarkən, hər f və işarə yerlərini oyarkən oradan çıxan gil palçıqlar elə həmin lövhənin üzərində qala bilərdi. Bu da münasib olmayan bir görüntü yaradardı. Məsələn mətnlərin birində belə deyilir; dərs zamanı şuluq-luq edən, oxumaq istəməyən uşaqları Ludingirra müəllim uşaqları əlindəki qamış çubuq ilə cəzalan-dırırdı. Beləliklə yaş gilin üzərində bir ucu çəpinə kəsilmiş qamışla yazmaq daha asan və əlverişli ol-malı idi [2, s.32-33]. Tabletdə işarələrin yeri açıldıqca artıq qalan gil hissəcikləri qamışın içərisinə dolaraq yazı prosesinə əngəl ola bilmirdi. Qamışın içərisinə dolmuş gil qalıqlarını təmizləmək üçün sudan da bir vasitə kimi istifadə oluna bilərdi.

III. Subarlar ifadəsi: su sözü hər kəs üçün aydın olduğundan keçək bar sözünə. Bar bu gün aşağıda olan mənaları özündə birləşdirir; çoxlu, barlı, sıx, toplam və cazibə anlamını verir. Subarların yerləşdiyi məkan Mesopotamiyanın şimalı, Anadoludakı böyük dağ massivlərinin ətəkləridir. Kür-Araz, Dəclə-Fərat və bir çox digər çaylar sularını bu mənbədən toplayır.

E.ə. III minilliyin sonlarına yaxın başlayan xalqların böyük köçü zamanı subarlar da bu tarixi miqrasiyadan kənarda qala bilməzdilər. Ciddi iqlim dəyişikliyi və aramsız müharibələr zəminində baş verən bu köçlər həm qərbə, həm də şərqə istiqamətlənməklə çarpaz xarakter daşıyırdı. Subarlar uzun müddət məskunlaşdığı şəraitə uyğun gələn, bol sulu çaylarla zəngin olan Ural dağlarından Ya-kutiyanın şərq sərhədlərinə qədər səpələnmişlər. Subar sözünün Sibirə doğru aşınması hər iki coğra-fiya su hövzələrinin bol olması ilə əlaqəli ola bilərdi. Bu tarixi köç vaxtı Şumerlərin bir hissəsi də şərqə tərəf üz tutaraq Altay, Himalay dağ silsilələrinin şimal qərb səmtində məskunlaşdılar. Şumerlərin elmi bilik və dünya görüşünün genişliyindən xəbər verən bir əlaməti xatırlatmaq yerinə düşər. Onlar birinin hündürlüyü təxminən 7000 m, digərinin hündürlüyü 9000 m olan iki dağ massivinə bir-birin-dən fərqlənən gözəl adlar veriblər, birincisi ayın altı kimi görünən-Altay, ikincisi isə daha uca oldu-ğundan zirvələri buludlardan yuxarı qalxan, sanki aydan him alırmış kimi - Himalay. Şumerlər mədə-niyyətin dərin kökləri onu Himalay zirvələrinə qalxmasına imkan vermişdir.

IV. Gen sözü – bu gün hansı formada yazılır, hansı mənada ifadə olunursa, Şumerlərdə də hə-min formada yazılıb, həmin məzmununda da işlənib. Yəni hər bir işi aşağıdan, ən xırda detallardan, tə-miz, əsaslı, özündən görülməsi gen, bol və şən olsun mənasında. Hər bir işi möhkəm görmək gənnən görmək, tarım etmək, buradan da daha bir ifadənin aydınlaşmasına da imkan yaranır; bir sıra mənbə-lərdə Şumerlərin özlərini həm də Gəngərlər adlandırdıqları söylənir.

Eşitdiyim qədəri səmavi kitabların birində belə bir ayə var: *“Heç nəyin tumunu, dengesini də-yişməyin”* yəqin ki, gen nəzərdə tutulur.

XX əsrin ortalarında DNT-nin (dezo nuklein turşusu - yəni genetik informasiyanın daşıyıcısı) kəşfi tibb, təbiət, eləcə də digər sahələrdə böyük rezonans yaratdı. Qidaların geninin dəyişməsi haq-qında, onun verəcəyi ağır fəsadları haqqında demək olar ki, hər kəsin məlumatı var. Lakin ən təhlü-kəli insan geninin dəyişməsidir. Təəssüf ki, bütün şeylərin genini də dəyişən insandır. Başər yara-nandan bu günümüzdə qədər insan yaddaşı DNT geni üzərindən nəsildən nəsilə ötürülərək min illik-ləri əhatə edən bir zəncirvari əlaqə yaradır. Əgər bu DNT geni dəyişilsə insan manqurtda çevirilib kökü, əcdadı ilə bütün əlaqələri kəsir. Texniki tərəqqinin belə sürətli gedişi global olaraq ictimai-so-sial münasibətlərdə öz təsirini göstərir, ədalət, bəşəri dəyərlər dağılır və qırılır. Bu yerdə Xudu Məm-mədovun bir fikri yadıma düşür; O deyir ki, məktəbdə şeiri əzbər söyləyəndə ortada yaddan çıxan vaxt qayıdıb şeiri əvvəlindən bir də deməyə başlayırıd. O sözə qüvvət biz elə bil 5000 min il əvvəlki Şumer mədəniyyətinin dağıldığı yerə qayıdıb yenidən gəlməliyik.

Eynşteynin nəzərinə surət artdıqca cisimlərin çəkisi və zaman mütənəşib olaraq itməyə, yox olmağa doğru gedir. Məncə bəşəriyyətdə də, ədalətdə də eyni proses baş verir.

Mesopotamiya əraziləri XXI əsrin əvvəllərində bir daha şumlandı, bu dəfə müasir silahların, raketlərin vasitəsi ilə. Şumerlərin sivil həyatlarının bir çox sahələri məhv edildi, onlardan qalan qamışla yazılan gil tabletlər oldu. Gilqamış dastanında digər qəhrəmanlarla yanaşı mən vacib daha 2 persona da görürəm; Gil və qamış - gil üzərində qamışla yazılan dastan. Düz 4-6 min il əvvələ aid bu gil lövhələr [1, s. 6] Şumerlərin qələminin qırılmasına imkan vermədi.

Əmək bölgüsünün başlanması ticarətin geniş vüsət almasına, ilk ipək yolunun formalaşmasına şərait yaratdı. İnsanların təbii mühitə uyğunlaşması üçün ən əlverişli zolaq ekvatorla şimal qütbündən təxminən bərabər məsafədə yerləşən 4-cü və 5-ci paralellər ətrafı idi. Elə bu paralellər boyunca da Çindən başlayıb Hindistanın şimalı, Tibet, Pakistan, Kasıb dənizinin (yəni Kaspinin) altından keçərək Şumerlər ərazisinə qədər gəlib çatmış və buradan da iki şaxəyə bölünməklə a) Afrikanın şimalı, Cəbəllütariq boğazı, b) Dardanel, Bosfor boğazı vasitəsi ilə Avropa kontinentinin içərilərinə doğru uzanmışdır.

Rənglərin ya ağ, ya da qaradan ibarət olaraq qəbul edilməsi diktatura əlamətidir. Demokratiya isə ağ və qara arasında onlarla rəngin onlarla müxtəlif çalarların bir arada mövcud olmasıdır. Bu hal tolerantlığın və multikulturalizmin qida mənbəyidir.

İstər qərb, istərsə də kommunist tarixşünaslığı Şumer sivilizasiyasına bu qədər maraq və tədqiqatdan sonra onun dilini ölü dil hesab edərək üstündən qara bir rəng çəkmişdir. İndi bizlər də "ağ" etmədən çalışıb bu dili işıq üzünə çıxardaraq ağartmalı, diriltməliyik.

O ki qaldı Şumerlərin avtoxton deyil, gəlmə olduqları məsələsinə bu tam absurd bir yanaşmadı. Çünki insanların əkinçiliyə bağlanıb bir yerdə qərar tutmasına qədər tayfaların və xalqların istisnasız olaraq hamısı Ç.Aytmatovun təbirincə desək qatarlar şəklində şərqdən-qərbə və qərbdən də şərqə doğru daima hərəkətdə olmuşlar. Şumerlərin Altaylardan ya da Kasıb Dənizinin qərb sahillərindən gəldikləri barədə mütəxəssislər 2 versiya üzərində dayanıblar.

İkinci versiyanı mən daha real hesab edirəm. Bununla bağlı yalnız bir fakt gətirəcəm. Dünyanın ən çox tanınmış, nüfuzlu səyyahlarından olan Norveçli Tur Heyerdal Qobustan qayaüstü piktoqrafik (şəkilli yazılar) yazılarını araşdırmaq üçün Azərbaycana 3 dəfə səyahət etmişdir. T.Heyerdal bura cəlb edəndə vikinqlərin Azərbaycandan getməsi məsələsi idi. Onun əsaslandığı faktor o idi ki, həm Qobustanda, həm də Skandinaviya yarımadasında qaya üzərində vikinq qayıq təsvirləri və od ətrafında yallı rəqsləri bir-birinin eynisi idi. Qayıq təsvirləri bir sıra qədim mədəniyyətlərdə də Misirdə, Babilə, Aralıq dənizi hövzələrində rast gəlinərsə də onlar e.ə VII-VI minillikdən o tərəfə keçmir. Qobustanda isə bu dövr e.ə XII-X min. aid edilib mezolit (orta daş dövrü) başlanması dövrünə təsadüf edir. T.Heyerdalın fikrincə qayıq insanların ilkin nəqliyyat vasitəsi olub. Qobustan məsələsinə nisbətən geniş yer verməyimiz Şumerlərin Kasıb dənizi sahillərindən getməsi versiyasını əsaslandırmaq cəhdimizlə bağlıdır. Belə ki öz varlıqlarını davam etdirmək üçün mezolit dövr insanları yalnız yığıcılığın və ovçuluğun ümidinə qala bilməzdilər, çünki yığıcılıq 3-4 ay davam edib, mövsümü xarakter daşıyırdı. Ovçuluğa gəldikdə isə ola bilərdi ki, insanlar aylarla ov edə bilməsin. Məhz belə bir çıxılmaz vəziyyətdə onlar Xəzər dənizinə ümid edə bilərdilər. Ona görə ki bu dəniz ən müxtəlif keyfiyyətli balıq növləri ilə zəngin olub, ilin 365 günü boyunca balıqçılıq üçün əlverişli idi.

Odun qorunması üçün mağaraların, ovçuluq üçün dağ keçilərinin və dağ kəllərinin, balıqçılıq üçün isə dənizin lap yaxın məsafədə olması insanların əkinçilikdən əvvəl Qobustan vadisində uzun müddət məskunlaşmasını şərtləndirə bilərdi.

Məncə Tur Heyerdalın Azərbaycana-Qobustana olan sirli səyahətlərinin səbəblərini burada axarmaq lazımdır, elə Şumerlərin buradan cənuba yəni Mesopotamiyaya doğru istiqamət almalarını da.

Ən amansız, dar məqamlarda ələcsiz qalan insanların köməyinə gələn Xəzər dənizini elə bu anlamda mən "Kasıbların dənizi" deyərək təqdim etdim. XX əsrin 90-cı illərində bu dəniz əli hər yerdən üzülmüş bir milyon qaçqın və məcburi köçkünü öz qoynuna alaraq ümitsizlərin, kasıbların dənizi olduğunu bir daha sübut etdi.

Tarixin atası hesab edilən Herodot "Tarix" əsərində Kaspi dənizinin qərb sahillərinə də müxtəlif dillər danışan 20-dən çox tayfa və xalqların adını çəkir və onların birgə yanaşı yaşadıkları haqqında məlumat verir. Bu fakt hələ qədim zamanlarda Azərbaycan ərazisinin necə tolerant və beynəlmiləl

tərkibə malik olduğunu göstərir. Belə bəşəri dəyərlər genofondumuzu təşkil edərək indiki günümüzdə qədər də davam edir.

Düşünürəm ki ikinci dəfə Xudu Məmmədovun adını çəkməklə onun ruhunu şad etmiş olarıq. Dünyaca məşhur olan alimimiz deyir ki, “*Vətənin sərhədləri insan sevgisinin hüduqları qədərdir-sevginə qədər böyükdürsə Vətənin də bir o qədər genişdir*”. Ehtimal edirəm ki, bizim vətən sevgimizin işildayan alovları Şumerlər sivilizasiyasının işildayan közlərini körükləyir, sərhədlərinə dəyir, toxunur və bumeranq kimi Kaspinin Qobustan sahillərinə qaydır.

Bu ilk sivilizasiyaya soyuq münasibətdən yaranmış buz dağları artıq çat verib, oradan ayrılan “Şumer Aysberqi” cənuba tərəf yön alıb, gec-tez demokratiyanın isti sularına qovuşacaqdır.

A.Eynşteyndən yenə bir fikir gətirib də mövzunu hələlik yekunlaşdırmağa çalışacam. O deyirdi ki – hisslərimiz, təsəvvürlərimiz, fərziyyələrimiz elmdən öndə gəlir, onun üzərində qərarlaşır. Keçmiş tariximizə, gələcəyimizə, uzaq-uzaq məkanlara təsəvvürlərimizlə iz açıyıq, sonra isə elm bu cığırnları faktlara əsaslanaraq dayanıqlı geniş bir yola çevirir; hisslər axtarır tapır, elm isə təsdiq edir.

Bu kiçik yazıda mənim istinad etdiyim, arxalandığım-təsəvvürlər, məntiqi yanaşma, çoxlu sayda Şumer və Azərbaycanca sözlərin forma və məzmun eyniliyi hər iki dilin aqqlütinativ dillər sisteminə aid olması idi, bizi o sivilizasiya ilə bağlayan münasibətlərin konturları idi.

Belə bir qənaətdəyəm ki, bu qədər zəngin və qədim mədəniyyətə obyektiv və real münasibətlər getdikcə daha geniş vüsət alacaqdır. Bu baxımdan belə bir ağır yükün qaldırılması üçün çox sayda mütəxəssislər qrupunun cəlb olunmasına ehtiyac var. Yalnız belə bir birliyin köməyi ilə uğura nail olmaq olar. Ona görə deyirlər ki, təklikdə güc Allaha məxsusdur.

Tariximizdə Şumer izləri, yoxsa, Şumerin özü. Bəşər tarixinin başlanğıcının Şumerlərlə bağlı olduğunu bir çox alimlər, o cümlədən məşhur arxeoloq Leonard Vulli, Kramer və başqaları qeyd etmişlər. Şumer tarixini “Tarixin sübh çağ” adlandırmışlar və haqsız da deyillər. Bizim məqsədimiz bununla bağlı hər hansı bir dəyişiklik etmək, deyilənlərə yeniliklər gətirmək deyil. Mərhum arxeoloq Nəsim Muxtarovun Oğuz rayonunun Kərimli kəndində tədqiqata cəlb etdiyi kurqanda (burada 10-adək kurqan aşkar etmiş və onlardan cəmi ikisində qazıntı apara bilmişdi) aşkar edilən arxeoloji materialların verdiyi faktları oxucuların nəzərinə çatdırmaqdır.

Yuxarıda adı qeyd olunan ərazidə arxeoloji qazın aparılan kurqanda hakimiyyət simvolu olan öküz başlı hökmdar əsası, yerə daş döşənməklə kurqanın içərisində, torpaq döşəmədə yaradılan Ay təsviri eramızdan əvvəl ikinci minilliyin birinci yarısına aid olduğu arxeoloq tərəfindən müəyyən edilmişdi. Məlumdur ki, Mesopotamiyada aparılan arxeoloji qazıntılar vaxtı hakimiyyət simvolu olan bir neçə “öküz başlı hökmdar əsası” aşkar edilib. Öküz qədim şərq xalqlarında ayı simvolizə edən simvollardan biri idi [8, s.25]. Təəssüf ki, bu nadir tapın barədə elmi ədəbiyyatlarda gərəkli məlumat yoxdur. Kurqanda qazıntı zamanı aşkar olunan muncuqlar, hələ eradan əvvəl ikinci minilliyin əvvəllərində Mesopotamiya və Hindistanla ticarət əlaqələrinin olduğunu göstərirdi [5, s.27]. Fədlun Əfəndinin tədqiqat əsəri Şumerlərin Ay inancı ilə Azərbaycanda da bununla bağlı paralellər olduğunu deməyə əsas verir [9, s.19]. N.Muxtarovun Kərimli kurqanında üzə çıxardığı faktlar bu bənzərliyin bir təsadüf olmadığını, əksinə, Şumerlərlə çox sıg bağlılığın sübutu idi [4, s.32-33].

Bu gün də nənə və babalarımızın dilində işlədilməkdə olan əppək, tənə, mintənə, su, hava sözlərinə minillər öncəki şumer gil kitabələrində də rastlanır.

Nəticə. Bu məsələyə indi də mifoloji aspektdən yanaşaq: istər şifahi xalq yaradıcılığı və bədii ədəbiyyat, istərsə də tarixi əsərlər daima əsəti və mifologiyadan qaynaqlanmağa çalışıblar.

E.ə.VI-V əsrdə yaşamış yunan - roma dramaturqu Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərinin qısa xronikası belədir – Olimpiya ətrafında yaşayan insanlar təhlükələrdən xilas etmək üçün Prometey Elladaya atəş və bilik aparmağa cəhd göstərir, lakin gizli görmək istədiyi bu xeyirxah iş Allahların başçısı Zevsə məlum olur, Prometey Qaf dağlarında zəncirlənir (Qaf - Qafqaz, yəni Baş dağları Alpdan Himalaya qədər olan məsafədə ən hündür dağ silsiləsi olub, istiqamət - oriyentasiya anlamında mayak rolu oynayır).

Burada məni düşündürən nədir?

Ehtimal etmək olar ki, Prometey Kaspinin qərb sahillərindən bu günə kimi də od - istilik üçün istifadə olunan neft apara bilərdi. Bilik işinə gəldikdə isə qeyd etdiyimiz kimi Şumerlərdən əvvəl Ab-

şeron yarımadasında insanların uzun müddət nisbətən sabit qərarlaşması onlarda yaşamaq uğrunda mübarizədə bir çox elmləri və adət - ənənələri formalaşdırmağa imkan verərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bilqamıs dastanı (hər şeyi bilən insanın dastanı) / Tərcümə edən: İ.Öməröğlu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, 92 s.
2. Çığ, M.İ. Sumerli Ludingirra: Geçmişe Dönük Bilimkurgu. İstanbul: Kaynak yayınları, 2007, 192 s.
3. Kramer, S.N. Tarix Şumerdən başlayır / Tərcümə edən: P.F.Kazımi. Bakı, 2009, 280 s.
4. Məmmədli, A. Arxeoloqlar. Kurqan və nekropollarda tarixin xəzinələri. Bakı: Adiloğlu, 2010, 112 s.
5. Məmmədli, A. Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin tarixi abidələri. Bakı: Turxan NPB, 2013, 228 s.
6. Suleymanov, O. Az İ Ya / Rusça aslından çeviren Natık Seferoğlu. İstanbul: Türk dünyası araştırmaları vakfı, 1992, 272 s.
7. Церен, Э. Библейские холмы. Москва: Наука, 1986, 486 с.
8. Церен, Э. Лунный Бог. Москва: Наука, 1976, 386 с.
9. Эфенди, Ф, М-С. Этносознания турецких народов и их искусство. Баку: Нурлар, 2002, 160 с. + 102 илл. (50 с.)

АКИФ МАМЕДЛИ

*Старший научный сотрудник отдела истории и эпиграфики
Шекинского регионального научного центра НАНА, доктор философии по истории.*

ГАСАН ГАСАНОВ

ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ШУМЕРОМ

В статье комплексно исследуются возможные связи между шумерской цивилизацией и историей, языком и культурой Азербайджана. Авторы подчеркивают, что шумеры являлись создателями первых в истории человечества земледелия, письменности, культурной жизни и эпической традиции, обосновывая тем самым мысль о том, что данная цивилизация принадлежит не одному народу, а является общечеловеческим наследием. В исследовании такие ключевые понятия, как «Шумер», «Гильгамеш», «Субары», «ген/генезис», анализируются в контексте лингвистики, топонимики, мифологии и исторических миграций; показывается сходства агглютинативных особенностей шумерского языка с азербайджанским языком. В статье также анализируются пути прихода шумеров в Месопотамию, археолого-мифологические параллели, основанные на наскальных изображениях Гобустана, материалах Керемлинского кургана и культе Луны, а также связи этой цивилизации с бассейном Каспийского моря и территорией Азербайджана. Авторы также останавливаются на роли субаров в великих миграциях и на возможных направлениях распространения шумерской культуры в сторону Алтая и Гималаев. В результате выдвигается идея о наличии следов шумерского наследия в истории Азербайджана и подчеркивается необходимость проведения многопрофильных, коллективных научных исследований в данной области.

Ключевые слова: Шумер, Азербайджан, эпос о Гильгамеше, субары, агглютинативные языки, Месопотамия, Керемлинский курган, культ Луны.

AKIF MAMMADLI

*Senior Research Fellow at the Department of History and Epigraphy,
Shaki Regional Scientific Center of the Azerbaijan National Academy of Sciences, PhD in history*

HASAN HASANOV

ON THE HISTORICAL CONNECTIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND SUMER

The article provides a comprehensive examination of the possible connections between the Sumerian civilization and the history, language, and culture of Azerbaijan. The authors emphasize that the Sumerians were the creators of the first agriculture, writing system, cultural life, and epic

tradition in human history, thereby substantiating the view that this civilization does not belong to a single people but constitutes a universal heritage of humanity. The study analyzes key concepts such as “Sumer”, “Gilgamesh”, “Subars” and “gene/genesis” within the contexts of linguistics, toponymy, mythology, and historical migrations, and demonstrates similarities between the agglutinative features of the Sumerian language and those of the Azerbaijani language. The article also examines the routes by which the Sumerians arrived in Mesopotamia and analyzes the connections of this civilization with the Caspian basin and the territory of Azerbaijan on the basis of archaeological and mythological parallels, including the Gobustan rock carvings, materials from the Kerimli kurgan, and the cult of the Moon. The authors further discuss the role of the Subars in the great migrations and the possible directions of the spread of Sumerian culture toward the Altai and the Himalayas. As a result, the idea is put forward that traces of the Sumerian heritage exist in the history of Azerbaijan, and the necessity of conducting multidisciplinary and collective scientific research in this field is emphasized.

Keywords: Sumer, Azerbaijan, Epic of Gilgamesh, Subars, agglutinative languages, Mesopotamia, Kerimli kurgan, Moon cult.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 yanvar 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 may 2026-cı il.

Rəyçilər: f.ü.f.d. Faiq Ələkbərli, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.
